

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

Fatih BOZKURT*

Özet

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda nüfus sayımları XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde yapılmaya başlamıştır. Bu nedenle imparatorluğun son dönemi hariç Osmanlı toplumunun demografik yapısıyla ilgili araştırmalar kaçınılmaz olarak nüfusa ilişkin dolaylı bilgi veren kaynaklara dayanmaktadır. Tahrir ve tereke defterleri konu hakkında nispeten güvenilir ve kullanışlı iki önemli kaynak koleksiyonunu meydana getirmektedir. Vergi mükellefi haneleri esas alan tahrir defterleri, ait oldukları şehir ve bölgelerin toplam hane sayısını aktarmakla birlikte ailelerin sayısal büyüklüğü ve diğer demografik özellikleri hakkında bilgi vermez. Osmanlı aile tarihi araştırmalarında kıymetli belgeler olan tereke defterleri, içerdiği çeşitli tarihsel verilerle aile odaklı demografik incelemelerin de en başta gelen kaynaklarındandır. Makalede tereke defterlerinin demografik araştırmalarda kullanımı konusu ele alınmakta, özellikle aileyle ilgili muhtelif verilerin kapsamı ve sıhhati üzerinde durulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tereke Defterleri, Demografi, Osmanlı Ailesi, İstanbul.

Giriş

Demografi disiplini, en genel manada, insan topluluklarının nüfus özelliklerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Temelde nüfusla alakalı sayısal verilerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkan demografik araştırmalarda doğum ve ölüm oranları, devlet ve toplumların nüfus kütleleri ile bu nüfusun yaş, cinsiyet ve toplumsal gruplar arasında dağılımı, toplumsal yapıyı meydana

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi; fatihbozkurt45@yahoo.com.

getiren en önemli kurum olan ailenin sayısal büyüklüğü ve karakteristik özellikleri, nüfusun coğrafi bölgelere göre yayılışı ve konumlanması gibi konular ele alınmaktadır. Bu tür sayısal verilerin toplumların sosyal, iktisadî ve siyasî tarihlerinin daha sağlıklı değerlendirilmesine önemli katkılar yapacağı açıktır. Braudel, “...muazzam dünya gerçeklikleri basamağında da her şey sayıya, insan kitlesinin salınımına bağlıdır” görüşüyle, nüfusun önemine dikkat çekmiştir¹.

Toplumsal tarihin en hayatî temel yapılarından birini teşkil eden demografinin önemine rağmen, modern anlamda nüfus sayımlarının ortaya çıkışı yakın zamanlarda gerçekleştiği için, XIX. yüzyıl öncesi dünya nüfusu ve ülkelerin demografik özellikleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır². Dünyanın farklı bölgelerinin nüfusları hakkında verilen erken tarihli rakamlar, ülke nüfusunun ayrıntılı istatistiksel dökümünü çıkarmak amacıyla doğrudan devlet görevlilerince hazırlanmış ve her bir şehrin ya da bölgenin bilgilerini içeren sayısal veriler değildir. Nispeten sağlam olduğu kabul edilen bazı rakamlardan hareketle, diğerlerinin (bütünün) dolaylı olarak tahminine dayanan yöntemle elde edilmişlerdir³. Osmanlılar da bu konuda istisna teşkil etmiyordu. Osmanlı Devleti’nde modern anlamda ilk nüfus sayımının II. Mahmud döneminde, 1831 yılında yapıldığı belirtilmektedir. Ancak, bu sayımda dahi nüfus istatistiklerinin hazırlanması idareciler için başlı başına bir amaç değildi. Kadın nüfusuna dair bilgilerin bulunmadığı 1831 yılı nüfus istatistiklerinden ve takip eden yaklaşık kırk-elli yıllık döneme ait benzer sayımlardan beklenen hedef, imparatorluğun beşerî ve malî potansiyelini tespit ederek askerlik ve vergiyle ilgili ihtiyaçların daha verimli karşılanmasına temel oluşturmaktı⁴.

¹ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm (XV-XVIII. Yüzyıllar)*, Cilt I: *Gündelik Hayatın Yapıları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1993, s. 17. Ömer Lütfi Barkan’ın aynı konudaki benzer görüşünü de nakledebiliriz: “Hülâsa, ekonomik ve sosyal bünye demografik bünye tarafından sıkı bir şekilde «tâyin ve îcap» edilmektedir ve bu sebeple nüfus meseleleri tarihin yapıcı kuvvetleri arasında, hadiselerin «niçin» lerini izah hususunda büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.” (“Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 3).

² Braudel, *a.g.e.*, s. 18; Barkan, *Tarihî Demografi*, s. 4; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 43.

³ Braudel, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 44-47. Behar ve Duben ise askerî veya ekonomik gayeler taşımayan, öncekilerden farklı olarak Osmanlı nüfusu ve toplumu hakkında daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler içeren ilk sayımların 1885 ve 1907 yılı nüfus sayımları olduğunu belirtmektedir.

1. Osmanlı Demografi Araştırmaları

Osmanlı toplumunun demografik özelliklerini ele alan araştırmalara kaynaklık edebilecek, görevlilerce hazırlanmış çeşitli resmî kayıtlar bulunmaktadır. XV. ve XVI. yüzyıllara kadar uzanan tahrir defterleri bu kaynakların başında gelmektedir⁵. Barkan'ın 1953 yılında yayınlanan "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" başlıklı makalesi, erken dönem tahrir defterlerine dayalı olarak imparatorluk nüfusu hakkında yapılmış öncü çalışma olduğu gibi Osmanlı demografi araştırmalarında tahrir defterlerinin kullanımı hakkında bir yöntem ve model de sunmuştur⁶.

Esas olarak hane düzeyinde vergi mükellefi yetişkin erkeklerin kaydını içeren, diğer bir ifadeyle kayıt birimi olarak vergiye tabi haneyi (hane reisini) dikkate alan tahrir defterleri, Osmanlı nüfusu hakkında mühim bir kaynak koleksiyonunu meydana getirmektedir. Bunların demografik açıdan öncelikle ifade edilmesi gereken özelliği, ait olduğu yerleşim yerinin belli bir tarihteki toplam nüfusu hakkında dolaylı bilgi veren resmî kayıtlar olduğudur. İmparatorluk nüfusunun büyüklüğünü tespit etmeye başvurulabilecek alternatif bir kaynağın bulunmadığı dönemler için tahrir defterleri, hane düzeyinde de olsa köy, kasaba ve şehirlerin nüfusunun önemli kısmını aktarmaktadır. Barkan bu kaynakları "*büyük nüfus ve vergi tahriri defterleri*" olarak tanımlamış olsa da tahrir defterlerini vücuda getiren amillerin devletin malî ve idarî beklentileriyle doğrudan ilgili olduğuna şüphe yoktur. Herhangi bir şehrin ya da bölgenin toplam nüfusuna ulaşabilmek için sayımda kaydedilmiş hane sayısının "5" katını esas almak kabul görmüş bir yaklaşım olmakla beraber tahrir defterlerinde ve merkezî bürokrasinin tuttuğu, dönemin diğer arşiv kayıtlarında Osmanlı ailesinin niteliği ve niceliği hakkında bilgi

(Alan Duben - Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul 1996, s. 26-30).

⁵ Tahrir defterlerindeki verilerden hareketle Osmanlı şehirlerinin nüfusu üzerine yapılmış çeşitli çalışmalar vardır: Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, VII/1 (1976), 21-57; Leila Erder-Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Middle Eastern Studies*, XV/3 (1979), 322-345; Hüseyin Özdeğer, "XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 16 (1982), s. 5-116.

⁶ Barkan, *Tarihî Demografi*, s. 9 vd.

bulunmamaktadır⁷. Dolayısıyla, demografik yapıyı belirleyen sosyal, iktisadî ve dönemsel faktörler yeterince izah edilmeden, ayrıca farklı şehirlerdeki ailelerin ortalama büyüklüğü ortaya konmadan, geniş imparatorluk coğrafyasının çeşitli dönemlerdeki toplam nüfusunu tahrir defterleri ve benzer kayıtlardaki⁸ hane sayılarından hareketle hesaplamanın güvenilirlik noktasında eksik kalacağı rahatlıkla ifade edilebilir.

a. Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmalarında Yeri

Ölen kişilerin vârislerine terk ettiği her türlü mal, eşya ve diğer servet kalemlerinin ayrıntılı dökümünü ve tereke toplamından çeşitli masraf ve harcamalar düşüldükten sonra kalan metrukâtın mirasçılar arasında İslâm Miras Hukuku'na göre taksimini içeren tereke defterleri, Osmanlı sosyal tarih araştırmalarında önemli bir kaynak serisini oluşturmaktadır. Tereke defterleri, zengin içeriğinden dolayı 1950'li yıllardan itibaren çok sayıda araştırmacının ilgisini çekmiş; özellikle son yirmi yılda tereke çalışmalarının sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir.

Mahkemeye intikal etmiş mirasların paylaşımalarının sonuçlandırılmasıyla kaleme alınan tereke defterlerinin önemini ilk fark edenler iktisat tarihçileri olmuştur. İktisadî açıdan tereke defterlerindeki verileri değerlendirmişler, bilhassa servetin unsurları, servetin toplumsal gruplar arasında dağılımı, farklı kesimlerin zenginlik kaynakları gibi çeşitli konular üzerinde durmuşlardır⁹. Bazı

⁷ “Bu tablodaki hane yekûnlarından umumî nüfusu hesaplamak için burada kabul ettiğimiz “5” emsâli, itiraf etmek lâzım gelir ki, ilmî usullerle bulunmuş bir rakkam değildir. Bu rakkamın her bölgeye, içtimâî zümreye ve ailenin meşgûliyet tarzına göre değişik olacağı tabiidir...” (Barkan, Tarihî Demografi, s. 10).

⁸ Osmanlı nüfusu hakkında bilgi veren diğer resmî kayıtlar arasında Temettuat Defterleri ve Nüfus Defterleri yer almaktadır. Tanzimat Fermanı'nda vaat edilen herkesin gelirin göre vergi tarh edilmesi fikrini hayata geçirebilmek için imparatorluğun büyük kesiminde sayımlara başlanmış, Temettuat Defterleri bu çerçevede hazırlanmıştır. Nüfus hesaplamalarında kullanılan Temettuat Defterleri ve hatta doğrudan nüfusla ilgili dönemin diğer resmî kayıtlarında hane sayısını yahut erkek nüfusunu kayda geçirme anlayışı devam etmiştir. Bu durum, tahrir defterlerinin ve diğerlerinin demografik araştırmalarda kullanımı bakımından zayıf yönünü teşkil etmektedir.

⁹ Ömer Lütfî Barkan, “Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, III/5-6 (1966), 1-479; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke*

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

araştırmacılar, inceledikleri Osmanlı şehirlerinde ölüm oranlarının aylık, mevsimsel ve yıllık dağılımını tespit edebilmek amacıyla tereke defterlerine başvurmuşlar, demografik analizlerini söz konusu defterlerde mevcut “tarih”lerden elde ettikleri sayısal verilere dayandırmışlardır.¹⁰ Tereke sahibi ve varislerine ait bilgiler ise, Osmanlı ailesi hakkında kimi önyargıların ve yanlış bilgilerin düzeltilmesini sağlamıştır¹¹. Öte yandan tereke çalışmalarının önemli kısmı, nüfuz ve servet sahibi bir ayanın ya da askerî sınıftan üst düzey bir devlet görevlisinin veya bir tüccarın terekesine dayalı makale düzeyinde yayınlardan oluşmuştur. Bunlar içinde, tereke defter(ler)ini farklı tarzda ele alarak kuru bir eşya ve servet listesi vermenin ötesine geçen, karşılaştırmalar yaparak tereke sahibinin mensubu olduğu toplumsal çevre içinde özgün veya tipik konumunu görmeye çalışan, toplumsal ilişki ağlarını ortaya çıkaran, tereke listesindeki eşyalardan hareketle ölen kişinin gündelik hayatını, yaşam tarzını, tercihlerini, maddî dünyasını tasvir eden başarılı örnekler olduğu gibi, tereke veya

Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İstanbul 1995; Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Aynıtáb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İstanbul 2009.

¹⁰ Özdeğer, *a.g.e.*; Öztürk, *a.g.e.*; Colette Establet - Jean-Paul Pascual, *Famillies et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damascains en 1700*, Damas 1994.

¹¹ Osmanlı ailesi hakkında yapılan değerlendirmelerde, poligaminin (çok eşliliğin) yaygın olduğu yönündeki iddialar yakın zamanlara kadar varlığını korumuştur. Ancak, bu konuda en önemli birincil kaynak niteliği taşıyan tereke defterlerine dayalı çalışmalarda tek eşliliğin Osmanlı ailesinin temel karakteri olduğu ortaya konmuştur. 1545-1659 yıllarına ait Edirne Askerî Kassamlığı’na tutulmuş terekeleri inceleyen Barkan, 1516 erkek tereke sahibinden 1407’sinin (%93,4) öldüğünde tek eşli olduğunu tespit etmiştir (Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 13). Erken dönem Bursa ve İstanbul şehirlerinde de tek eşlilik egemendi (Özdeğer, *a.g.e.*; Öztürk, *a.g.e.*). XVIII. yüzyılın başında Şamlı Müslümanlar arasında çok eşlilik oranı %10 civarındaydı (Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 55-57). XVIII. yüzyılın ortalarında Halep’de ise, toplumun ideal yetişkin modeli evli olanlardı. Genç yaşta evlenen Haleplilerin bir kısmı ise, birden fazla evlilik tecrübesine sahipti (Abraham Marcus, *The Middle East on The Eve of Modernity: Aleppo in The Eighteenth Century*, New York 1989, s. 196). Adana, Amasya, Ankara, Antep, Diyarbakır, Edirne, Kayseri, Konya, Manisa, Sivas ve Trabzon şehirlerinin XVI.-XIX. yüzyılları arasına ait terekeleri üzerine yapılmış bir diğer çalışmada Müslüman erkeklerin %10’unun öldüğünde birden fazla eşi olduğu belirtilmektedir (Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 1992, I, s. 102).

muhallefat defterlerinin¹² kısa bir değerlendirmeye yayınlanmasından ibaret kalmış olanları da vardır¹³.

Maddî kültür, tüketim, sosyal tabakalar, servetin bileşenleri ve toplumsal gruplar arasında dağılımı vb. konuların araştırılmasına kaynaklık eden tereke defterleri, Osmanlı toplumunun demografik yapısıyla alakalı veriler de sunmaktadır. Bu makalede demografi araştırmalarında tereke kayıtlarının kullanımı konusu ele alınacaktır. Demografik açıdan tereke defterlerinin ne tür bilgiler içerdiği ve bu bilgilerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorularına yanıt verilmesi hedeflenmektedir. Terekelerde mevcut demografik verilerin niteliğinin ve neyi temsil ettiğinin anlaşılmasına, daha sağlıklı değerlendirilmesine katkı yapacağını düşündüğümüz terekelerle ilgili yeni bulgulara¹⁴ yer verilerek,

¹² Tereke ve Muhallefât kavramları, ölen kişinin mal varlığını ifade etmek üzere birbirinin yerine kullanılabilen kavramlardır. Bu makalede; *Tereke Defteri* tabiri, İslâm Miras Hukuku'nun tatbik edildiği Osmanlı mahkemelerinde hukukî bir işlem çerçevesinde kaleme alınan ve metrukâtın tafsilatlı dökümü de dahil olmak üzere tereke sahibi, vârisleri ve terekeyle ilgili diğer hususlar hakkında bilgi veren mahkeme kayıtları için kullanılmıştır. Bu tercihimizin sebebi, kadı sicillerinde ilgili kayıtlar tanımlanırken *tereke defteri* tabirinin yaygın olarak kullanılmış olmasından dolayıdır. *Muhallefât Defteri* tabiri ise, bir nevi idarî tasarruf olarak değerlendirilebilecek müsadere uygulaması çerçevesinde tanzim edilen belgelere münhasır kavram olarak kabul edilmiştir. Malları devlet tarafından müsadere edilen devlet görevlisi veya servet sahibi kişilerin kayıtlarını tutan Osmanlı merkez bürokrasisinin kâtipleri tarafından bu kayıtları ifade etmek üzere ağırlıklı olarak *muhallefât* teriminin tercih edilmiş olması anlamlı bulunmuştur. Kuvvetli ortak yönleri olmakla beraber, tamamen farklı süreç ve uygulamaların eseri olan iki defter serisinin birbirinden tefrik edilmesine bu makalede özen gösterilmiştir. Muhallefât, muhallefât kayıtları ve muhallefât defteri kavramlarını tanımlayan Cezar'ın getirdiği tarifler daha çok müsadere uygulamasını açıklayan kavramlar olarak düşünülebilir (Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", *Belleten*, XLI/161 (1997), 41). Bu açıklamadan ve makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere, Osmanlı toplumunun demografik özelliklerine dair değerlendirmelerimiz mahkeme kayıtları kapsamında kalacaktır.

¹³ Tereke defterleri üzerine yapılmış akademik çalışmaların sayısı oldukça fazladır ve gün geçtikçe zenginleşmeye devam etmektedir. Bu makalede, Osmanlı toplumunun demografik yapısı hakkında içerdiği tarihsel veriler bağlamında tereke defterlerinin üzerinde durulduğu için, Osmanlı tereke çalışmalarının ulaştığı hacimli literatürün değerlendirilmesi yapılmamıştır. Tereke çalışmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

¹⁴ Bu bulgular doğrudan demografik inceleme amacıyla yürütülen sorgulama sonucunda elde edilmiş değildir. Terekelerin diplomatik özellikleri ve dönemsel değişimler, hangi terekelerin niçin mahkemenin önüne geldiği, mahkeme personeli ve görevleri, miras taksiminin

demografi temalı tereke çalışmaları için geliştirilecek bir modelin ön tartışması da yapılacaktır. Bu amaçla, terekelerin niçin kaleme alındığı, hangi ölümlerin kayda geçtiği, diğer bir ifadeyle kadı sicillerinde mevcut terekelerin Osmanlı toplumunu ve ailesini ne kadar temsil edebileceği, ölüm tarihi ile terekenin kayıt tarihi arasında geçen yaklaşık süre vb. konular üzerinde durulacaktır.

Tereke defterleri, Osmanlı toplumunun demografik özelliklerine dair iki temel bilgiyi içermektedir: Doğum ve ölüm. Her miras paylaşımı doğal olarak aynı zamanda bir ölüm kaydıdır. Aşağıda değinileceği üzere, tereke tabanlı demografik analizlerin bir kısmı incelenen şehir ve dönem çerçevesinde ölüm oranlarının aylık, mevsimsel ve yıllık dağılımı üzerine olmuştur. Doğum oranlarıyla ilgili malumat ise her bir tereke sahibinin mirasçı bıraktığı çocukların sayısından hareketle elde edilmektedir. Osmanlı ailelerinin sahip olduğu ortalama çocuk sayısı, ailenin sayısal büyüklüğü, çok eşlilik ya da tek eşliliğin toplumda yaygınlığı, tereke defterlerindeki mirasçıların akrabalık ilişkileri bağlamında Osmanlı ailesinin karakteristik özellikleri gibi konular tereke çalışmalarında yoğunlukla irdelenen mevzuların başında gelmektedir¹⁵.

b. Osmanlı Ailesi

Herhangi bir tereke kaydının aslı unsurlarının başında ölen kişinin ve varsa mirasçıların kimlik bilgilerine yer vermesi gelmektedir. Terekenin giriş bölümünde varislerin kimler olduğu yazılırken, ölen kişinin eşi ya da eşleri ile başlanmakta, çocukları, anne-babası, kardeşleri ve diğer akrabalarıyla mirasçı listesi tamamlanmaktadır. Tereke sahiplerinin geride bıraktığı aile fertleri, özellikle eş ve çocuk sayıları, ortalama bir Osmanlı ailesinin büyüklüğünün tespit edilmesini sağlamaktadır. Osmanlı ailesi hakkında verdiği bilgiler, tereke defterlerinin demografik araştırmalarda ihmal edilemeyecek kadar mühim

maliyeti, terekenin taksim süreci vb. hususlar bağlamında tereke defterleri ve diğer kaynaklarda aktarılan verilere dayanmaktadır. Tafsilat için bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, s. 160 vd.

¹⁵ Nispeten çok sayıda tereke örneğini içeren çalışmalarda XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla, Edirne'den Halep'e Osmanlı toplumunun demografik yapısının incelenmesine yer verilmiştir: Barkan, Edirne Askeri Kassamı, s. 9-18; Öztürk, *a.g.e.*, s. 105-137; Özdeğer, *a.g.e.*, s. 17-118; Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 43-57; Marcus, *a.g.e.*, s. 195-212; Meropi Anastassiadou, *Selanik 1830-1912 (Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri)*, çev. Işık Ergüden, İstanbul 2001, s. 194-200, 224-229; Demirel ve diğ., *a.g.m.*, s. 97-161.

kaynak koleksiyonu olduğu değerlendirmesini mümkün kılmaktadır. Çoğu ölümden sonra tereke defteri tanzim edilmediğinden toplam nüfus rakamlarına ulaşmak için kullanışlı olmamakla beraber, tahrir defterleri gibi hane düzeyinde Osmanlı nüfusunu dolaylı aktaran arşiv belgelerinin zayıf yönünü teşkil eden Osmanlı ailesinin ortalama büyüklüğünü ancak tereke defterlerinden hareketle hesaplayabilmek ihtimal dâhilindedir. Bu özelliğinden dolayı tereke defterlerini gerek Osmanlı ailesinin nicelik ve nitelik boyutlarıyla ele alınmasında gerekse toplam hane sayısını içeren diğer belgelerdeki verilerin imparatorluk nüfusunu tespit etmek üzere kullanımında göz ardı edilemeyecek en güvenilir kaynaklar olarak tanımlayabiliriz.

Tereke defterlerine dayalı demografi çalışmalarında Osmanlı ailesiyle ilgili aktarılan çeşitli bulgu ve değerlendirmeler mirasçı listelerindeki verilere dayanmaktadır. Araştırmacıların üzerinde durduğu konular ve Osmanlı ailesine dair tespitleri belli başlıklar altında toplanabilir. Muhtelif şehir ve dönemlere ait incelemeler olmasına rağmen, Osmanlı toplumunun demografik yapısıyla ilgili bulguların dikkat çekici düzeyde benzerlikler içerdiğinin özellikle vurgulanması gerekir.

Tereke kayıtlarından hareketle Osmanlı aile yapısını ele alan araştırmacıların üzerinde durduğu konuların başında çok eşliliğin Müslüman nüfus arasında ne derece yaygın olduğu konusu gelmektedir. Cari olan İslâm hukuku Müslüman erkeklerin birden fazla eş edinmesine ruhsat tanımakla beraber Osmanlı toplumunda poligaminin %10 düzeyini aşmadığı saptanmıştır. Önceki sayfalarda çok eşlilikle alakalı araştırmacıların ulaştıkları sonuçlar paylaşılmıştı¹⁶. Ancak, %10 nispetinin bile Osmanlılarda poligaminin varlığını gerçekte olduğundan daha yüksek oranda aktardığımızı varsayabiliriz. Çünkü öldüğünde birden fazla eşi mirasçı bırakmış kişilerin terekelerinin mahkemeye intikal etme ihtimali iki nedenden ötürü tek eşlilerinkine nazaran oldukça yüksek görünmektedir. Bu kişilerin sonraki evliliklerinden dünyaya gelen çocukları kuvvetle muhtemel belgelerde *sağır/sağire* tabir edilen küçük yaştaki mirasçılar arasında yer alacaktır. Aşağıda değinileceği üzere, bu nitelikte varislerin bulunduğu terekeler zorunlu olarak mahkemeye intikal ediyordu. İkinci olarak, mirasçılar arasında sağır ve sağireler bulunmasa dahi birden fazla

¹⁶ Bkz. dipnot 11.

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

eş ve bu eşlerden doğmuş çocukların söz konusu olduğu miras paylaşımalarında sorun yaşanması ve dolayısıyla varislerin talebiyle terekenin tahrir ve taksimini görevlilerin üstlenmesi de tek eşli ailelere göre daha yüksek bir olasılıktır. Konuya bu çerçevede yaklaşıldığında çok eşli ailelerin mahkeme sicillerinde tek eşlilere kıyasla daha fazla temsil edildiği düşüncesi oldukça makuldür¹⁷. Osmanlılarda aile kurumunun araştırılmasında yegâne başvuru kaynağı özelliğindeki tereke defterleri, tarihsel ve coğrafi farklılıklarla birlikte tek eşli aile tipinin imparatorluk genelinde her dönemde baskın olduğunu göstermektedir.

Tereke kayıtlarında gerek Osmanlı toplumunun demografik yapısıyla gerekse Osmanlı ailesiyle ilgili aktarılan en kıymetli verinin, aile başına düşen ortalama çocuk sayısına ilişkin olduğuna kuşku yoktur. Bu özelliğinden dolayı, terekeleri demografik açıdan analiz eden pek çok araştırmacı, Osmanlı ailesinin ortalama kaç kişiden oluştuğu konusu üzerinde önemle durmuştur. Karı-koca ve çocuklardan oluştuğu varsayılan, ayrıca tamamına yakınında tek eşliliğin varlığı bilinen Osmanlı hanesinin büyüklüğünü doğrudan belirleyecek faktör çocuk sayıları olacaktır. Ailedeki çocuk sayısına eşlerin ilave edilmesiyle ulaşılan hane büyüklüğü ile yalnızca çocukların adedini dikkate alan rakamlar arasında temelde yöntemsel bir farklılığın olmadığını ifade edebiliriz. Osmanlı ailesini konu edinen araştırmalarda aile büyüklüğünü belirlemek üzere çocuk sayıları hesaplanmıştır. Çok sayıda örneklem grubunu içeren incelemelerde aile başına düşen ortalama çocuk sayısına ilişkin tespitler önemlidir: 1463-1640 yılları arasında Bursa şehrinde 1,85 ile 2,86¹⁸, 1545-1659 dönemi Edirne’de 2,2¹⁹, XVII. yüzyıl İstanbul’unda 2,18²⁰, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şam’da 2,2²¹,

¹⁷ Nitekim 1880-1940 yıllarını kapsayan bir çalışmada, eş sayılarının da kaydedilmeye başlandığı nüfus defterlerindeki verilerden hareketle İstanbul’da çok eşlilik oranı 1885 yılında %2,51 ve 1907 yılında %2,16 olarak tespit edilmiştir (Duben - Behar, *a.g.e.*, s. 161-162). Duben ve Behar, çok eşliliğin Osmanlılarda son derece nadir olduğunu gösteren bu sonucu toplumsal değişim ve Batılılaşma olgularıyla açıklamış olsalar da tereke defterlerine göre eş sayıları bakımından İstanbullu ailelerin çok daha sağlıklı ve eksiksiz temsil edildiği ilgili nüfus sayımlarının hazırlanma tekniğinin de bu sonuçta payı olduğunu düşünebiliriz.

¹⁸ Bursa şehrinde 1,85, köylerde 2,86 ve askeri sınıfta 2,17 (Özdeğer, *a.g.e.*, s. 55).

¹⁹ Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 14.

²⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 114.

²¹ Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 52.

XVIII. yüzyılın ortalarında Halep'te 4,8²², XVI.-XIX. yüzyıllar arası çeşitli Anadolu şehirlerini kapsayan çalışmaya göre 2,33²³.

Bulgularını naklettiğimiz kapsamlı araştırmalar ve makale düzeyindeki diğer incelemeler, Marcus'un Halepli ailelerle ilgili tespit ettiği rakamın diğerlerine nazaran son derece yüksek olduğunu ve bütün içinde istisna teşkil ettiğini göstermektedir²⁴. Halep'i hariç tutarsak, tereke kayıtlarına dayalı olarak Osmanlı şehirlerinde ailelerin demografik yapısına ilişkin bulgular, ortalama 2-3 çocuğa sahip küçük aile tipine bizi götürmektedir.

Hemen belirtilmelidir ki, söz konusu araştırmacıların yaptığı hesaplamaların tamamı, elde mevcut tereke defterlerindeki verilere dayanmaktadır; tereke listesi tercihlerinde herhangi bir sınırlamaları bulunmamaktadır. 1785-1875 dönemi başkent ailelerinin demografik özelliklerini, yukarıda bulguları aktarılmış çalışmalarda izlenen yöntemle²⁵ yani başka hiçbir sınırlama ve kaygı

²² Marcus, *a.g.e.*, s. 201.

²³ Demirel ve diğ., *a.g.m.*, s. 113.

²⁴ Demografik yapıyı belirleyen coğrafi, kültürel ve sosyo-ekonomik özellikler bakımından Halep ile aralarında benzerlik ilişkisi kurulabilecek Şam ve Antep şehirlerinde ailelerin sahip oldukları ortalama çocuk sayısı, imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşamış aileler için verilen rakamlarla uyumludur. Şamlı ailelerin 1700'lü yıllarda ortalama 2,2 çocuğa sahip oldukları belirtilmişti. Canbakal, XVII. yüzyılda Antepli ailelerin büyüklüğünü (çocuklar dışındaki aile fertleri dahil) 4,85 olarak hesaplamıştır (Canbakal, *a.g.e.*, s. 225). XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da Antepli ailelerin genel olarak hane büyüklüğünün 4,3 olduğu tespit edilmiştir. Aynı çalışmanın bulgularına göre, tek eşli Müslüman ailelerde ortalama çocuk sayısının 2,63, çok eşli Müslüman ailelerde 3,2 ve Gayrimüslim ailelerde 2,91 olduğu anlaşılmaktadır (Zeynel Özlü, *Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 17-22).

²⁵ Bkz. Tablo 1. Aşağıdaki sayfalarda açıklanacağı üzere, kadı sicillerinde mevcut terekelerin önemli kısmı yarım kalmış, diğer bir ifadeyle olağan büyüklüğüne ulaşmadan sona ermiş ailelerle ilgilidir. 1785-1875 dönemi başkent toplumu için Tablo 1'de verilen rakamlar da çoğunluğu olgunlaşmamış ailelere ait tereke kayıtlarından elde edilmiştir. Aşağıda önereceğimiz hane büyüklüğü araştırmalarına dair yeni yaklaşımla kullanılan bu yöntem arasında zıtlık bulunmasına rağmen tabloda rakamlar verilmiştir. Buna karşılık aşağıda önerilecek yeni yaklaşımın uygulaması burada gerçekleştirilmemiştir. Bunun birkaç nedeni var. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki bu makalenin birincil amacı, aile merkezli demografik analizlerde tereke defterlerinin kullanımının zayıf yönlerine dikkat çekmek ve daha sağlıklı değerlendirmeler için öneri getirmektir. İkinci olarak, yukarıdaki tablodaki rakamlar verilirken diğer çalışmalara göre daha geç tarihli başkent terekeleri de aynı yöntemle değerlendirildiğinde benzer bir sonuca ulaşıp ulaşılamayacağı sınanmak istenmiştir. Son olarak, daha sağlıklı demografik tahliller için önerilen yaklaşım ve modelin tartışılması

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

gütmeden elimizdeki tereke listelerinden elde edilen toplam çocuk sayılarını tereke sahiplerinin cinsiyetleri, dinî kimlikleri ve devletle olan ilişkileri bağlamında ele aldığımızda²⁶, toplamda önceki çalışmaların sonuçlarına benzer bir tabloyla karşılaşılıyor. Tablo 1’de ayrıntılı dökümü verilmiş sayısal veriler de İstanbullu ailelerin doksan yıllık dönemde genel olarak ortalama 2,5 çocuğa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak başkentten farklı toplumsal katmanlarını önemseydiğimizde bu oranın büyük ölçüde değiştiği gözlemlenmektedir. Tereke sahiplerinin toplumsal cinsiyete ve mensup olduğu millete göre ayırıştırabileceğimiz kimlikleri aile başına düşen ortalama çocuk sayısını 1,66’ya kadar düşürmeyi ya da 3,77’ye yükseltmeyi mümkün kılmaktadır. Erkeklerin kadınlara, Gayrimüslimlerin de Müslümanlara nazaran belirgin şekilde daha fazla çocuğa sahip oldukları dikkat çekmektedir.

Toplumsal Kategori (Tereke Sahibi)	Kayıt Sayısı	Erkek Çocuk	Kız Çocuk	Toplam Çocuk	Aile Başına Düşen Ortalama Çocuk
Müslüman Erkekler	133	162	139	301	2,26
Müslüman Kadınlar	99	97	74	171	1,73
G.müslim Erkekler	130	233	257	490	3,77
G.müslim Kadınlar	114	138	129	267	2,34
Askerî Sınıf Erkekler	76	108	82	190	2,5
Askerî Sınıf Kadınlar	47	38	40	78	1,66
İstanbul Genel	599	776	721	1497	2,5

Bazı araştırmacılar, çocuk sayısı ve hane büyüklüğü dışında tereke defterlerinde mirasçı olarak yer alan kişilerin akrabalık bağlarından hareketle Osmanlı ailesinin sosyo-kültürel analizini de yapmışlar; Osmanlı toplumunda

dışında uygulanmasının önemli olduğu, ancak bunun müstakil ve kapsamlı bir çalışmanın konusu olacağını ifade edebiliriz.

²⁶ İstanbullu ailelerin demografik özelliklerine dair bu bulgular, tamamlamış olduğumuz doktora çalışmasının örneklem grubunu oluşturan terekelere dayanmaktadır. Aile yapısı hakkında bulgu ve değerlendirmelere tezde yer verilmemiş olmakla beraber, örneklem grubunun teşkilinde hangi ölçütlere göre hareket edildiği, farklı toplumsal çevrelerin çalışmada ne düzeyde temsil edildiği açıklanmıştır; bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, s. 94 vd. Ayrıca yukarıdaki tablo, öldüğünde mirasçıları arasında çocukları bulunan tereke sahipleriyle sınırlıdır.

yaygın aile tipinin büyük aile veya çekirdek aile olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı konusu üzerinde durmuşlardır. Ölen kişinin özellikle kardeşlerinin ve diğer akrabalarının varisler arasında az görünmesinden dolayı tereke kayıtlarının küçük/çekirdek aile resmi sunduğuna kanaat getirmişlerdir²⁷. Fakat tereke defterlerinin böyle bir analiz için yeterliliği konusu açıklığa kavuşturulmadığından bu tür değerlendirme ve tespitlerin ihtiyatla karşılanması gerekir.

2. Yeni Bulgular Işığında Tereke Defterlerinin Demografi Araştırmalarında Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler

XV. yüzyıl Bursa şehri ile XVIII. yüzyıl Şam şehrini yahut XIX. yüzyıl İstanbul'uyla XVII. yüzyıl Antep'ini demografik açıdan nerdeyse benzer/aynı toplumsal, ekonomik ve kültürel yapıların meydana getirdiği sonucunu çıkarabileceğimiz tereke defterlerindeki veriler ne kadar sıhhatlidir? Osmanlı toplumunun demografik durumunun incelenmesinde kıymetli kaynaklar arasında yer alan tereke defterleri resmî makamlarca tescil edilmiş bilgileri içerdiğine göre, Osmanlı ailesi ve toplumu hakkında tereke defterlerinde aktarılan bilgiler nasıl değerlendirilmelidir? Bu ve benzeri sorulara tatminkâr bir yanıt verebilmek için, öncelikle, çoğu ölümden sonra tereke defterinin tanzim edilmediği gerçeğini hatırlamak uygun bir başlangıç noktası olacaktır.

Tereke defterlerinin niçin tutulduğu diğer bir ifadeyle hangi mirasların mahkeme görevlilerince tahrir ve taksim edildiği mevzusu, demografik araştırmalar için kilit bir konudur. Konu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olsa da etraflıca açıklanamamıştır. Buna rağmen bireylerin miras paylaşımı için kadıya başvurmaları ve terekelerin tahrir sebepleri araştırmacıların ilgisini

²⁷ Mehmet İpçioğlu, *Konya Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, Ankara 2001, s. 34. Tanzimat dönemi Selanik'inin Şam ve Doğu Akdeniz'in diğer birçok şehirlerinde olduğu gibi kalabalık aileleri nadiren içerdiği belirtilmiştir (Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 199). Demirel, Gürbüz ve Tuş'un görüşleri ise şu şekildedir: "Tereke defterlerine dayanan bu araştırmanın sonucunda Osmanlı ailesi, anne-baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aile görünümündedir. Zira, ebeveyn, kardeşler ve diğer akrabaların, ya sayı olarak – ebeveynlerde olduğu gibi – çok az olması veya her aile biriminin – kardeş ve diğer akrabalarda olduğu gibi – farklı mekânlara sahip olmaları dolayısıyla bir arada bulunmadıkları göz önünde tutularak Osmanlı ailesinin geniş aile olmadığı sonucuna varılmıştır." (*a.g.m.*, s. 113).

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

çekmiş, bazı yorum ve değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Varislerin miras paylaşımını aralarında çözümleyememeleri²⁸, askerî sınıf terekelerinin genel kural olarak haczedilebilir özelliği²⁹ ya da bunların terekelerinin düzenli tutulduğu varsayımı³⁰, elit tabakanın tereke taksimi için mahkemeyi diğerlerinden daha fazla tercih ettikleri³¹, terekeden alacaklı olarak hak sahiplerinin mahkemeye başvurmaları³², kadınların kendi haklarını korumak adına hukukî yolları kullanmaları³³ gibi görüşler önemli olmakla beraber

²⁸ “Tereke kayıtları ancak vârislerin isteğiyle veya miras paylaşımında bir karışıklık çıkması üzerine düzenlenir.” (Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*, İstanbul 2008, s. 257). Varislerin mirası paylaşamamaları ve taksimini kadından talep etmeleri birçok çalışmada mahkemeye geliş nedenleri arasında önemle zikredilmektedir; bir kısmı için bkz. Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 2; Özdeğer, *a.g.e.*, s. 10; Fatma Müge Göçek - Marc David Baer, “18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, İstanbul 2000, s. 53.

²⁹ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 188. Bu görüş müsadere uygulaması için kısmen açıklayıcı olabilir; fakat tereke sahibinin ve varislerinin askerî ya da reaya olması miras hukukunun tatbikinde kayda değer bir farklılık doğurmamaktadır.

³⁰ Christoph K. Neumann, “Birey olmanın alameti olarak tüketim kalıpları: 18. yüzyıl Osmanlı meta evreninden örnek vakalar”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 8 (2009), s. 12. Ölen kişinin askerî zümreden veya reayadan olması, terekesinin tutulması noktasında herhangi farklı bir uygulamaya yol açmıyordu.

³¹ Canbakal, *a.g.e.*, s. 117.

³² Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 2.

³³ Göçek - Baer, *a.g.m.*, s. 57-59. Bu görüş de ihtiyatla değerlendirilmelidir; çünkü miras taksiminin mahkemeye intikalinde (kayda girmesinde) Müslim-Gayrimüslim arasında belirgin bir farklılaşma olmadığı gibi cinsiyet açısından da dikkat çeken bir ayrım söz konusu değildir. Kadınlar ve erkekler arasında bir farklılaşmadan söz edersek, bunun nedenleri arasında mağdur edilen kadınların haklarını araması olabilir (bu konuda bilgilerimiz sınırlı); ancak bu durum daha çok kadınların ve erkeklerin birbirinden farklı toplumsal kimlik ve rollere sahip olmaları, yaşam koşulları ve ortalama yaşam süreleriyle ilgili görünmektedir. Kadınların erkeklere göre ortalama yaşam sürelerinin daha uzun olmasından ve sicillerde kayıtlı terekelerin daha çok geride yetimleri mirasçı bırakmış nispeten genç yaşta ölenlere ait olmasından ötürü, erkek terekelerinin sayısı daha fazladır. Bundan başka, ekonomik ve diğer sebeplerle yolculuk eden, geçici veya uzun süreli farklı şehre yerleşen erkeklerin ölümü de gaib mirasçılardan dolayı kayda giriyordu. Son olarak, öldüğünde terekesinden fazla borç bırakanların tamamına yakını doğal olarak erkeklerden oluşuyordu ve bu özellikteki terekelerin taksimi çoğunlukla mahkeme görevlilerince yapılıyordu. Fakat şunu belirtelim, diğer akademisyenlerin yaptığı gibi, toplumsal-cinsiyet kimlikleri önemseyen araştırmacılar da tereke defterlerini hep bir açıdan ele alıyorlar: ölen kişinin kimliği. Hâlbuki tereke kaydının tutulması, öncelikle mirasçıların kimliği ve niteliğinden dolayıdır. Mahkemelerin baktığı terekeleri incelerken, tereke sahibini değil de mirasçıların kimliklerini dikkate aldığımızda, kadınların sayıları erkeklerden, en azından

sicillerde kayıtlı terekelerin ancak bir kısmının kaydedilme gerekçesini açıklayabilir. Bu tür tahmin ve değerlendirmeler, varislerin talebiyle tahrir edilen terekelerin zorunlu olarak kaydı tutulan terekelerden fazla olduğunun varsayıldığı şekilde de yorumlanabilir. Hangi terekelerin kaydının tutulduğu sorusuna yanıt arayan araştırmacıların tereke sahibinin kimliğine odaklanmaları, meselenin izahını kolaylaştırmadığı gibi belirsiz kalması sonucunu doğurmuştur. Tez çalışmamızda, 1785-1875 dönemi İstanbul mahkemelerine ait 792 örneklem, daha erken tarihli İstanbul terekeleri ve Barkan'ın neşrettiği Edirne terekeleri ışığında bu konu ele alınmıştır. Miras hukuku, ölen kişinin mallarının taksimini düzenleyen normlar olsa da ölümden sonraki süreçte kaleme alınan tereke defterlerinin doğrudan doğruya varislerin haklarını ilgilendirdiği gerçeğinin altını çizmemiz gerekir. Meseleye ölen kişileri değil de geride kalan mirasçıları dikkate alarak bakmak, tereke defterlerinin niçin tertip edildiği sorusunu yanıtlamayı kolaylaştırmıştır³⁴.

İslâm miras hukukunun Osmanlı dönemi uygulamasını yansıtan tereke kayıtlarının tutulmasıyla ilgili belli prensiplerin benimsendiği görülmektedir. Her ölümden sonra tereke defteri tanzim edilmiyordu. Erken dönemlerden itibaren kadınların hangi miraslara bakabilecekleri, bu konuda kaleme alınan ferman ve diğer belgelerde etraflıca açıklanmıştır. Aynı hükümlerin XV. yüzyıldan başlayarak imparatorluğun son dönemlerine kadar tekrar edilmesi ve daha da önemlisi uygulamada karşılığını görmemiz miras konusunda köklü bir geleneğe işaret etmektedir³⁵. Mahkemelerin bakabileceği terekelerle ilgili kanun

karı-koca bağlamında, daha fazladır. Mirasçı konumundaki dul eşlerin çoğu da terekeyi küçük yaştaki evlatlarıyla paylaşıyorlardı.

³⁴ Miras paylaşımlarının mahkemeye intikal nedenleri doğrudan tereke defterlerindeki bilgilerden (varislerin niteliklerinden) hareketle sorgulandığında, sicillerde mevcut terekeler genel olarak *tahriri mucib* ve *varislerin talebine binaen* kayda geçen terekeler olarak iki grupta değerlendirilmiştir. Küçük yaştaki mirasçıların (yetimler) haklarını ilgilendirenler başta olmak üzere zorunlu olarak görevlilerce sayımı ve paylaşımı yaptırılan terekelerin, bütün kayıtların yaklaşık %75'ini meydana getirdiği anlaşılmıştır. Takip edilen yöntem, terekelerin mahkemeye intikal nedenlerinin sayısal dökümü ve analizi için bkz. Bozkurt, *a.g.t.*, s. 160 vd.

³⁵ Terekeyle ilgili hükümleri içeren farklı tarihlere ait kanunlarda, kadınların hangi miras paylaşımlarına bakabilecekleri düzenli olarak tekrar edilmiştir. Bunların birkaçını aktaralım: *“Min ba'd verese-i müteveffâ kibâr olub mâdem ki, anlar cânibinden kısmet taleb eylemeyeler ve müteveffânın metrûkâtın yazmayalar...Meğer ki, müteveffânın evladı sıgâr ve eytâm olub yazılıb kısmet olmamağla hukûk-ı eytâm zâyi' ve telef olmak lâzım gele, ol vakit*

temelde iki kurala dayanıyordu. İlk olarak varislerin hepsinin *kibâr ve hâzır* (reşit ve aynı şehirde mukim) olması durumunda varisler talep etmedikçe görevlilerin miras paylaşımına karışamayacakları vurgulanıyordu. Barkan'ın Edirne Askerî Kassamlığı'na ait tereke defterleri üzerine yaptığı araştırmada dikkate şayan bulunduğu bu prensip bireylerin tercihlerini güvence altına alması bakımından önemlidir³⁶. Kanaatimce ikinci prensip de en az birincisi kadar, hatta daha fazla önemliydi. Kanuna göre, varisler arasında yetim, mefkud ve mecnun gibi reşit olmayan veya gaib/gaibe gibi hakları muhafaza edilmesi gereken kişilerin bulunması durumunda kadılar talep olmaksızın mirasa müdahale edeceklerdir. Toplumun himayeye muhtaç kesimlerini korumayı hedefleyen kanunun uygulanmasına her dönemde özen gösterildiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Belgelerde *tahriri mucib* tabir edilen bu gruptaki terekeler arasında beytülmâl terekeleri de yer almaktadır.

Bu yaklaşımla tereke defterleri incelendiğinde Barkan'ın neşrettiği erken dönem Edirne terekelerinde³⁷, XVIII. yüzyıl İstanbul terekelerinde ve incelediğimiz 1785-1875 dönemine ait 792 örnekte mirasçı yetimlerin yüksek oranda varlığı (yaklaşık %60-70) dikkat çekmektedir. Rahatlıkla ifade edebiliriz ki toplumsal tarih araştırmalarının önemli kaynaklarından olan tereke defterlerinin büyük çoğunluğu, *mâl-ı eytama* gösterilen ilkesel hassasiyetin sonucu kaleme alınmıştır. Yetimlerden sonra en kalabalık ikinci mirasçı

varub kısmet eyleyüb emvâl-i eytâmı nakîr ve kıtmîr yazub defterler eyleyeler" (*Resm-i Kısmet Kanunnâmesi*'nden aktaran Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1992, V, 54); "*Resm-i kısmet dahi müteveffânın vârisleri kebîr olub kısmet [taleb] olunmaz iken cebren kısmet olunmaya yahud verese sağîr ve sağıre veyahud gâib ve gâibe olub beynel verese kısmet olunmak lazım geldikde...*" (*Mecmû' a-i Kavânin bâ-ma'rûzât-ı Ebu's-Suud*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü, nr. 2730, vr. 44a); "...sağîr ve sağıresi veyahud gâibde vârisi olmayıp müteveffânın verese talib değil iken terekelerin tahrîr irâdesiyle verese tazyik ve rencide olunmamak ve verese sağır veyahud gâibde olan müteveffânın terekesi tahrîr olundukda..." (KŞS, nr. 741, vr. 1a: Anadolu ve Rumeli'deki kadınlara gönderilen 11 Temmuz 1801 tarihli ferman)

³⁶ Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 3.

³⁷ Tereke kâtipleri, başlangıçta varislerin kimlik bilgileri hakkında son derece sınırlı bilgi aktarıyorlardı. En geç XVII. yüzyılın hemen başında ölen kişinin küçük yaşta çocuklarının bulunması durumunda, bu bilgi sağır/sağıre şeklinde tereke listesinde düzenli olarak verilmeye başladı. Barkan'ın neşrettiği 1604 yılı ve sonrasına ait terekeler bu açıdan incelendiğinde kayıtların yaklaşık %80'inin bu özellikte olduğu görülmüştür. İlgili terekeler için bkz. Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 163 vd.

grubunu *gaibler* oluşturmuştur. Gaib(e)lerin tanımını, Osmanlı miras uygulaması çerçevesinde, terekede pay sahibi olan, ancak farklı bir şehirde yaşayan mirasçılar olarak yapabiliriz. Farklı şehirlerin terekeleri üzerine yapılan çalışmalarda, *aslen falanca şehirli olan* tüccar, zanaatkâr, işçi veya göçmen nüfusun terekeleriyle nispeten sık karşılaşılmasının nedeni de böylece anlaşılmış olur. Yetkililerce *tahrir-i mucib* addedilen terekeler arasında yetim ve gaibler dışında mecnun ve mefkudların mirasçı olduğu terekeler ile beytülmalin hak sahibi olduğu terekeler de yer almıştır. Zorunlu olarak mahkemeye intikal etmesini icap ettiren herhangi bir durum yokken mahkemeye taşınan terekeler ise, insanlık tarihi kadar eski toplumsal olguya, miras kavgasına, işaret etmektedir; ancak bunların sayısı toplam tereke içinde fazla değildir.

Mahkeme sicillerindeki terekelerin kaydedilme nedenleriyle ilgili tespitler, Osmanlı demografi araştırmalarında tereke defterlerinin kullanımı ve verilerin güvenilirliği konusunu daha sağlıklı değerlendirmeyi sağlamaktadır. Demografik yapıya ilişkin tereke defterleri muhtelif bilgiler içermekle beraber bunlar içinde en mühiminin Osmanlı ailesinin ortalama büyüklüğüne ait olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim çok sayıda araştırmacı özellikle bu konuyla ilgili bulgulara ve demografik analizlere çalışmalarında öncelikle yer vermiştir. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı, hane büyüklüğünü belirleyen esas faktör olmanın yanı sıra Osmanlı toplumunda nüfus artışını yani doğurganlık düzeyini, bununla doğrudan bağlantılı olarak Osmanlıların çocuk sahipliği hususunda toplumsal kabul ve görüşlerini de yansıtmaktadır. Demografların ve bu alanda araştırma yapan diğer sosyal bilimcilerin ivedilikle altını çizdikleri her bir toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel dinamiklerine göre demografik özelliklerinin farklılık gösterdiği görüşlerine³⁸ karşın imparatorluğun çeşitli bölgeleri ve dönemleri üzerine yapılmış incelemelerde ailelerin sahip olduğu ortalama çocuk sayısı hakkında benzer/aynı bulguların ortaya konmasını anlamlı kabul etmekte zorlanıyoruz. Bu çalışmalarda tekrar edilen tereke defterlerinin, kaydın tutulduğu tarihten önce ölmüş çocukları içermediği

³⁸ David M. Heer, *Society and Population*, New Jersey 1968, s. 23-33; John D. Durand, “The Viewpoint of Historical Demography”, *Population Growth: Anthropological Implications*, ed. Brian Spooner, Massachusetts 1970, s. 373-37; Barkan, *Tarihî Demografî*, s. 12; Karpat, *a.g.e.*, s. 47-49.

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

açıklaması da problemi yeterince açıklayıcı değildir³⁹. Yukarıdaki sayfalarda özetleyerek naklettiğimiz hangi terekelerin niçin kaydının görevlilerce tutulduğu konusundaki tespitler, Osmanlı demografi araştırmalarında değinilmeyen ya da izah edilemeyen sorunu açıklığa kavuşturabilecek nitelikte görünmektedir⁴⁰.

Mahkemelerin baktığı miras paylaşımlarının, diğer bir ifadeyle günümüze ulaşmış sicillerdeki tereke defterlerinin önemli kısmı küçük yaşta çocuk veya çocuklarını mirasçı bırakmış genç yaşta hayatını tamamlamış kişilere aittir⁴¹. Salgın hastalıklar, kıtlık, savaş ve doğal afetlerin yanı sıra hastalıklardan korunma ve tedavi yöntemlerinin yetersizliği, genel olarak yaşam kalitesinin düşüklüğü toplum nüfusunu ve demografik yapıyı dramatik şekilde tekrar be tekrar belirlerken, diğer taraftan ortalama insan ömrünü oldukça kısaltıyordu⁴². Bu şartlar altında toplumun bilinçli ya da bilinçsiz olarak, ayrıca bazı sosyal ve

³⁹ Demirel ve diğ., *a.g.m.*, s. 107; Barkan, Edirne Askerî Kassamı, s. 14.

⁴⁰ Bu saptamaların belli sayıda tereke örnekleme, daha da önemlisi başkent nüfusunun 90 yıllık dönemine (1785-1875) ait olduğu için imparatorluğun geneline teşmil edilemeyeceği eleştirisi yapılabilir. Ancak, terekelerin mahkeme sicillerine kaydedilme durumuyla ilgili bulguların güvenilirliğini sınamak üzere Barkan'ın neşrettiği erken dönem Edirne terekelerine, 1785 öncesi başkent terekelerine, doktora çalışmasının ilgili kısımlarında atfı yapılan Bursa, Kastamonu ve Tekirdağ'ın terekelerine ve diğerlerine bakıldığında benzer bir sonuçla karşılaşıldığını belirtelim. Farklı kadınlıkların sicillerindeki terekelerin en azından yarısı yetim mirasçılardan dolayı ve zorunlu olarak kaydediliyordu. Kadınlıkların miras konusunda ihtisas mahkemeleri gibi çalışan birimlerinin (kassamlıklar) iş yükünün önemli kısmını yetimlerin varis olduğu terekelerin taksimi ve yetimler için yapılan diğer işlemler (vasi ve nafaka tayinleri, yetim paralarının borç ve tahsilat kayıtları, vasilerin muhasebe defterleri vb.) oluşturuyordu. Nitekim imparatorluğun farklı şehirlerinin XVI.-XIX. yüzyıllarında kaleme alınmış çok sayıda örnekleme dayalı bir çalışmada bu konulara temas edilmemiş olsa da mirasçı çocukların en azından %56'sının küçük yaşta çocuklar olduğu tespit edilmiştir (Demirel ve diğ., *a.g.m.*, s. 111).

⁴¹ Tereke sahiplerinin yaşları hakkında bilginiz olmadığından sağır ve sağire evlatlarını mirasçı bırakan erkeklerin bir kısmının ilk eşinin ölümü ya da boşanma neticesinde ikinci evliliğini gerçekleştirmiş göreceli olarak belli bir yaş olgunluğuna ulaşmış kişiler olduğunu varsayabiliriz. Ancak, toplumun en zayıf kesimini teşkil eden yetimlerin varlığı, çoğu örnekte erken yaşta hayatını tamamlamış ebeveynlerden dolaydır. Özellikle küçük yaşta çocuklarını geride bırakan anneler söz konusu olduğunda bu ihtimal çok daha kuvvetlidir.

⁴² Osmanlı İmparatorluğu'nda veba başta olmak üzere salgın hastalıklar ve nüfusu etkileyen diğer doğal afetler hakkında bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba: 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

kültürel faktörlerin de etkisiyle nüfus istikrarını korumak için yüksek doğurganlığı teşvik ettiğini düşünebiliriz⁴³.

Ortalama insan ömrünün günümüze göre çok daha kısa olduğu dönemlerde varlığını daha uzun süre devam ettirebilecek nitelikteki ailelerin, bazı fertlerini vakitsiz yitirmeleri nadirattan değildir. Nispeten genç yaştaki anne veya babanın ölümüyle yarım kalan aile ise yetim mirasçılardan dolayı bu mevcut haliyle mahkeme sicillerinde yerini alıyordu. Bu özellikteki aileler, imparatorluğun dört bir tarafında görüldüğü, daha da önemlisi tereke defterlerinde en fazla temsil edilen *aile tipini* meydana getirdiği için, terekelerden hareketle yapılan demografik incelemelerde küçük aile yapısı kaçınılmaz olarak öne çıkıyordu. Böylece hane büyüklüğüne ya da ortalama çocuk sayılarına göre *küçük aile* tabir edebileceğimiz aile tipi imparatorluğun farklı bölgeleri ve zamanlarında değişmeden varlığını korumuş bir görünüm kazanıyordu.

Olağan büyüklüğüne ulaşmadan eşlerden birinin ölümüyle bir bakıma yarım halde tereke defterlerine yansıyan aile fotoğrafı, toplumda yaygın olan kuvvetle muhtemel çok daha kalabalık aile tipinden ayrılırken mahkeme sicillerine sıkça giriyordu. Nitekim yapılan çalışmalarda tereke sahiplerinin aileleri çocuk sayılarına göre tasnif edildiğinde bir ve iki çocuklu ailelerin diğerlerinden çok daha fazla olduğu görülmektedir. On altı ile on dokuzuncu yüzyıllar arası çeşitli Anadolu şehirlerine ait 1.350 terekenin incelendiği çalışmada, çocuksuz aileler ve bekârlar çıkarıldığında kalan 1.075 terekeye göre bir çocuklu (286 tereke) ve iki çocuklu (261 tereke) ailelerin sayısının 547 olduğu ve çocuklu ailelerin %51'ini teşkil ettiği belirlenmiştir⁴⁴. Konuyla ilgili diğer çalışmalarda da tek çocuğu bulunan tereke sahiplerinin en kalabalık grubu

⁴³ 1717-18 yıllarında İstanbul'da bulunmuş Lady Montagu, evli kadınların çocuk yapmamasının Osmanlı toplumunda ayıp karşılandığını, tanıdığı birçok kadının on iki, on üç çocuğunun olduğunu ve bu çocukların yarısının veba ve diğer sebeplerden ötürü hayatını kaybettiğini nakletmektedir (Mary Mortley Montagu, *Türkiye Mektupları*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul t.y., s. 105-106).

⁴⁴ Sırasıyla bir, iki ve üç çocuklu ailelerin terekelerde en sık karşılaşılan aile tipi olduğu bu çalışmada görülmektedir. Bir ve iki çocuklu ailelere üç çocuklu aileleri (222 tereke) de ilave ettiğimizde çocuk sahibi bütün ailelerin %72'sine ulaşılır (Demirel ve dig., *a.g.m.*, s. 119).

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

oluşturduğu, iki çocuklu ailelerin onları takip ettiği ve üç çocuktan fazlasına sahip ailelerin ise son derece az olduğu aktarılmaktadır⁴⁵.

Sonuç olarak Osmanlı demografisi çalışmaları için vazgeçilmez ve önemli bir kaynak koleksiyonu olan tereke defterleri, her ne kadar kaydı tutulan aileler hakkında gerçek ve güvenilir bilgileri içerse de, yukarıda açıklandığı üzere Osmanlı ailesinin ortalama sayısal büyüklüğüne dair yanlış bir sonuca götürecektir. Bu çerçevede terekelerdeki aile nüfusuyla ilgili verilere dayalı olarak Osmanlı toplumunun demografik yapısını tetkik etmek isteyen araştırmacının makul bir yöntem ve model üzerinden incelemesini yürütmesi lüzumludur. Bunun için ilk önce yapılması gereken, herhangi bir sicildeki terekelerin tamamını veya rastgele seçilmiş olanlarını değil, mümkün mertebeye belli düzeyde olgunluğa ulaşmış aileye sahip anne ve babaların terekelerinin belirlenmesi ve örneklem grubunun bu özellikteki kayıtlardan oluşturulması gerekmektedir. Yaşça hem büyük (kebir) hem de küçük (sağır/e) çocukları mirasçı bırakmış, birden fazla evlilik tecrübesi yaşamamış erkek ve kadınlara ait terekeleri bu açıdan ideal örnekler olarak rahatlıkla kabul edebiliriz.

Osmanlı ailesini çekirdek/küçük aile olarak değerlendiren kimi araştırmacılar da tereke sahibinin kardeşleri ve diğer akrabalarının varisler arasında nadiren yer almasını bu görüşlerinin en önemli delili olarak zikretmişlerdir⁴⁶. Bu hükmün çok çabuk verilmiş olması bir tarafa, tereke defterleri çoğu durumda böyle bir demografik analiz için kullanışlı değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde cari olan İslâm Miras Hukuku belli şartlar çerçevesinde (mirasçıların kompozisyonuna göre) ölen kişinin uzak akrabalarının dahi terekeden hisse almasını sağlarken öte yandan kardeşleri gibi yakın akrabalarının mirasçılığını düşürebiliyordu⁴⁷. Örneğin, ölen kişinin oğlu

⁴⁵ Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 53; Özdeğer, *a.g.e.*, s. 52 vd.; Anastassiadou, *a.g.e.*, s. 199; Öztürk, aileleri çocuk sayılarına göre tasnif etmemiş, kız ve erkek çocuklara göre ayrı ayrı değerlendirmiştir. Oğlunu mirasçı bırakan tereke sahiplerinin %61,59'unun tek oğlu bulunurken, kız evladına sahip olanlarda bu oran yine aynı düzeydedir (%60,11) (Öztürk, *a.g.e.*, s. 113).

⁴⁶ Bkz. dipnot 25.

⁴⁷ Tereke sahibinin uzak hısımlarına ve kendini azat etmiş efendilerine kadar uzanan nitelik ve çeşitte kişilerin terekeden pay almasını mümkün kılan miras hukuku, bu kişilerin ve diğer varislerin hangi şartlarda mirasçı olabileceğini ya da mirastan mahrum kalacağını da düzenliyordu. Son derece teferruatlı görünen verasetle ilgili hukuk normlarının bütün

(oğlu yoksa aşağı doğru oğul oğulları) veya babasının (babası yoksa sahih dedeleri) bulunduğu hallerde ölenin kardeşleri ve diğer birçok akrabası mirasçı olamamaktadır⁴⁸. Osmanlı uygulamasında en sık karşılaşılan üç mirasçıdan (eş, oğul ve kız evlat) biri olan ölen kişinin oğlu, bu özelliğiyle tereke defterlerindeki mirasçı çeşitliliğini ve sayısını büyük ölçüde azaltmıştır⁴⁹. Tereke sahiplerinin kurdukları aileleri değil de içinde büyüdükleri aileleri ve kardeşleri demografik açıdan tahlil edilmek istendiğinde, oğlu (oğlu yoksa aşağı doğru oğul oğulları) ve babasının (babası yoksa sahih dedeleri) mirasçı listesinde yer almadığı örneklere odaklanması gerekmektedir.

3. Ölüm Oranlarının Tahlili ve Tereke Defterleri

Bazı araştırmacılar, tereke defterlerini demografik tahliller yapmak üzere kullandıklarında incelemeleri çerçevesinde ölümlerin aylık, mevsimsel ve yıllık olarak ya da toplumsal gruplara göre dağılımına da çalışmalarında yer vermişlerdir⁵⁰. Tereke defterlerinin ölüm nispetlerinin çözümlemesinde

incelikleriyle araştırılması ayrı bir uzmanlık alanıdır. Fıkıh kitaplarında ilm-i ferâiz olarak tanımlanan İslâm Miras Hukuku hakkında bkz. Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, İzmir 2008; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, V, İstanbul 1969; Ali Himmet Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal*, Ankara 1986.

⁴⁸ Aktan, *a.g.e.*, s. 135; Bilmen, *a.g.e.*, V, 248, 265, 267. Mirasçılığı diğer varislere bağlı olmayan ve hayatta olduğu sürece terekede hisse sahibi olan beş kişi vardır: ölen kişinin eşi, oğlu, kızı, annesi ve babası.

⁴⁹ Miras hukukuna göre tanzim edilen tereke kayıtlarının akrabalık bağlarını sorgulamakta önemli ölçüde yetersiz kalacağını göstermek üzere iki terekeye atıf yapabiliriz. Belgede kara sevda hastalığından intihar ettiği belirtilmiş müderris-i kirâmdan es-Seyyid Mehmed Ataullah Efendi, Kumrulu Mescid Mahallesi'nde biraderi es-Seyyid Abdullah Mesud Efendi ile müşterek hanelerinin ahırında intihar etmişti. Toplam üç mirasçıyı; eşi, tahminen yedi yaşındaki kızı ve eşinin karındaki doğmamış çocuğu oluşturmuştu. Erkek olduğu kabul edilen doğacak evladından dolayı biraderi ve varsa diğer kardeşleri mirasçı listesine girememiştir (KŞS, nr. 1840, vr. 42b-43a). Mahkeme sicillerindeki terekeler arasında en kısa sürede kaydedilmiş olanın ortaya çıkmasında pay sahibi olmuş Tütüncü Eğri Velioğlu Ömer Ağa'nın biraderleri de aynı sebepten ötürü varisler arasında yer almıyordu (MŞS, nr. 130, vr. 81a-b). Makalede atıf yapılan terekelerin referansları için şu kısaltmalar kullanılmıştır: ŞS: Şeriye Sicili, B: Beytümâl Mahkemesi, E: Eyüp Mahkemesi, G: Galata Mahkemesi, K: Kısmet-i Askeriye Mahkemesi (İstanbul Askerî Kassamlık), M: Mülga Beledî Mahkemesi (İstanbul Beledî Kassamlık), Ü: Üsküdar Mahkemesi.

⁵⁰ Özdeğer'in 1463-1690 yıllarını kapsayan Bursa şehri üzerine yaptığı inceleme, tereke defterlerinin ölüm oranlarının dağılımı için kullanıldığı ilk çalışmadır (Özdeğer, *a.g.e.*, s. 19-32). Establet ve Pascual, 1686-1718 yılları arasında Şam şehrindeki ölümleri

kullanımı, temelde, ölüm tarihleri ile tereke defterlerindeki kayıt tarihleri arasında önemli bir zaman farkı olmadığı, hatta terekenin giriş bölümündeki tarihin ölüm tarihi olduğu kabulüne dayanıyordu.

Ölümden tereke defterinin tanzimine kadar geçen miras paylaşım süreci hakkında mevcut çalışmalarda neredeyse hiç bilgi verilmediği görülmektedir. Okuyucu, çok rahat ölüm vaki olduktan sonra birkaç gün içinde tereke taksiminin gerçekleştiğini düşünebilir⁵¹. Oysaki birçok örnekte vasîlerin atanması, alacakların tahsil edilmesi, metrukâtın özellikle gayrimenkullerin satılması, icareteynli vakıf mülklerin ferâğı, gündeme gelen çeşitli miras davalarının görülmesi vb. hususlar söz konusu olduğuna göre, mahkemenin

değerlendirmiştir (Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 45-50). Öztürk ise Askerî Kassamlığa ait 1595-1668 dönemi İstanbul tereke defterlerinden hareketle ölüm oranlarının analizini yapmıştır (Öztürk, *a.g.e.*, s. 129-137).

⁵¹ Bir gün içinde tereke taksimi gerçekleştirilmiş Tütüncü Eğri Velioglu Ömer Ağa gibi istisnâî durumlar mevcuttur. 28 Mayıs 1826'da öldüğünde borcu terekesinden fazla olan Ömer Ağa, muhtemelen ağır bir hastalık geçiriyordu. Terekesinin önemli kısmını oluşturan ticarî emtiyayı satarak ölümünü bekleyen tütüncü esnafından alacaklılarına haklarını teslim edecek, geride bıraktığı yetimlerini ve onlara intikal eden vakıf mülklerini idare edebilecek aynı meslekten biraderleri sayesinde miras taksimi çok süratli sonuçlandırılmıştır (MŞS, nr. 130, vr. 81a-b). Felek Su Hanım 6 Kasım 1875'de vefat ettiğinde tek mirasçısı, belgede tahminen altı yaşında olduğu belirtilen Cemil Beğ ibn-i el-merhûm Mustafa Bey idi. Babasının ismi Abdullah olduğuna göre, Felek Su Hanım'ın cariye statüsünde iken Mustafa Bey'e eş olduğunu düşünebiliriz. Eşi mirasçılar arasında bulunmadığı ve sağır oğluna amcası Mehmed Hamdi Bey vasî atandığı için, küçük mirasçı önce babasını sonra da annesini kaybetmiş olmalıdır. Askerî zümreden bir aileye mensup olan küçük mirasçının amcası Mehmed Hamdi Bey'in vesâyetinde mirasın taksimi iki günde sonuçlandırılmıştır (KŞS, nr. 1840, vr. 95a-96a). Ölümle tereke defterinin kayıt tarihlerinin birbirine yakın olduğu başka örnekler de mevcuttur. Haffâf Kirkor'un üç günde (ÜŞS, nr. 703, vr. 27a-28a), Ermeni Nazbek? Nasraniye'nin sekiz günde (ÜŞS, nr. 713, s. 19-20), üç ortağıyla beraber işlettiği dükkandaki ticarî emtiyanın satışında ortaklarının da yer aldığı Yorgancı İzmirli Mehmed Ağa'nın sekiz günde (ÜŞS, nr. 679, vr. 87a-b), uncu esnafından Balmumcuzâde Süleyman Eşref'in on günde (MŞS, nr. 154, vr. 54a-55a), askerî sınıftan Emine Lütfiye Hanım'ın on günde (KŞS, nr. 826, vr. 12a-13a) ve Mabeyn-i Hümâyûn Çantacılarından Hasan Ağa'nın on beş günde (KŞS, nr. 1830, vr. 34a) yazılmış tereke defterleri söz konusudur. İncelediğimiz yaklaşık sekiz yüz tereke defterine göre, ölümü takip eden on beş günlük kısa zaman diliminde miras işlemleri tamamlanmış örnekler bunlardan ibarettir. Bunlara karşılık, ölüm tarihleri ile kayıt tarihleri arasında en az altı ay, en fazla on iki sene fark bulunan terekelerin sayısı daha fazladır; bir kısmı için bkz. BŞS, nr. 50, vr. 83b-84a; nr. 52, vr. 4b-5b, 88a-b; EŞS, nr. 461, vr. 35a; nr. 511, vr. 33b-34a; KŞS, nr. 1779, vr. 30a-b; nr. 1785, vr. 69b-70b; nr. 1790, vr. 5b-6b; nr. 1833, vr. 6a-b; nr. 1840, vr. 88b-89b; MŞS, nr. 130, vr. 61b; nr. 154, vr. 39b; ÜŞS, nr. 675, vr. 12a-b.

üstlendiği herhangi bir terekenin taksimi, tahminlerin ötesinde zaman gerektiren bir meseleye dönüşebiliyordu⁵².

Özdeğer, 1463-1640 yılları arasında Bursa şehrindeki ölüm oranlarının şehir-köy, kadın-erkek ve aylara göre değişimini son derece detaylı sayısal verilerle işlediği bölümde, terekenin kayıt tarihini ölüm tarihi olarak esas alıyordu⁵³. Öztürk ise eserinin “*Vefat tarihine göre dağılım*” başlığını taşıyan bölümünde tarih konusunda biraz ihtiyatlı bir yaklaşım sergilese de “...ölüm tarihinin her zaman aynı tarihi [kayıt tarihini] taşıması” ihtimaline dikkat çekerken belgelerde verilen tarihlerin çoğunlukla ölüm tarihine ait olduğunu düşünüyor olmalıdır⁵⁴. Terekelerin kayıt tarihlerini ölüm tarihleri gibi değerlendirebilmek için iki konuyu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir: Ölümün çok kısa sürede mahkemeye intikal edip etmediği ve daha mühimi mahkemelerin üstlendikleri miras davalarıyla ilgili bütün işlemleri ortalama ne kadar sürede sonuçlandırdıkları. Her iki çalışmada bu konulara değinilmemiştir.

⁵² 7 Rebi‘ülevvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihli Eytâm Nizamnâmesi’nde, özellikle alacakların tahsilinin üç ayda tamamlanması, dördüncü aya sarkmaması kurala bağlanmıştır: “...ba‘de-zîn her ne mahalden tereke tahrir olunur ise zimemâtının tahsili **üç mahda hitâm-pezîr olmasına** memurları tarafından iklâm ve gayret olunub nihayet dört mahı tecavüz eylediği halde her kimin zimmetinde ise zâbiti ve amiri tarafına bi’l-îfade marifetiyle tahsiline itina kılınması...” (Düstur, I. Tertib, I, 270). Tereke sahibinin alacaklarının toplanması, satışa sunulan terekenin bilhassa taşınmazların değeri üzerinden satımı ve mirasla ilgili diğer hususların sonuçlandırılması tamamlanmadan terekenin taksimi yapılamaz, diğer bir ifadeyle tereke defteri kaleme alınamazdı. Ancak, uzun süre geçtiği halde değeri üzerinden satılamayan ya da tasarruf hakkı devredilemeyen şahsî ve icareteynli vakıf mülkleri tereke defterinin yazımı sonrasına bırakılabiliyordu. Nizamnamenin ilgili hükmünü, mahkemeye intikal etmiş bazı miras paylaşımalarının sonuçlandırılmasının üç ayda mümkün olmadığı ve idarecilerin bu süreyi üç ayla sınırlamayı yetimlerin ve hak sahiplerinin korunması adına gerekli bulduğu şeklinde değerlendirebiliriz. Mahkemelerin tereke tahririni üç ayda tamamlamalarının lüzumuna Şubat 1863 tarihli bir diğer nizamnamenin 27. maddesinde de yer verilmiştir: “...ve bir terekenin gerek tahsilatı ve gerek husûsât-ı sairesi nihayet üç mahda arkası alınarak behemahal defter-i kassamı tanzim kılınacaktır ve müddet-i mezkure zarfında tereke bilâ-sebeb tesviye olunmayub da kalur ise terekelerin tesviyesine memur olanlar taht-ı mesuliyetde kalacaktır” (Düstur, I. Tertip, I, 297: Evâhir-i Şaban 1279 (Şubat 1863) tarihli “Evkâf-ı Hümayûn Beytûlmâlî Tarafından Mahkeme-i Teftiş Marifetiyle Tahrir Olunan Tereke ve Müteferri‘âtı Hakkında Kaleme Alınan Nizamnâme”)

⁵³ Yazar konu hakkındaki düşüncesini açıkça ifade etmemiş olsa da gerek incelediği terekelerin (kayıt) tarihlerinden hareketle ay ay ölüm rakamları vermesini gerekse bu tarihlerin kayıt tarihi olabileceğine dair herhangi bir açıklama yapmamış olmasını başka türlü değerlendirmek mümkün görünmemektedir (Özdeğer, a.g.e., s. 19 vd.).

⁵⁴ Öztürk, a.g.e., s. 129.

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

Establet ve Pascual da 1686-1718 dönemi Şam tereke defterlerini inceleyerek şehirdeki ölümlerin mevsimsel ve yıllık dağılımının istatistiğini çıkarmıştır. Tereke defterlerinde verilen tarihin kayıt tarihi olduğunun altını çizen araştırmacılar, bu yönüyle Özdeğer ve Öztürk'den farklı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ayrıca, kayıt tarihlerinin mevsimsel ve yıllık ölümlerin analizi için uygun olup olmadığını da sorgulamışlardır. Tereke defterlerinden kesin ölüm tarihlerinin tespitinin birkaç kayıt dışında mümkün olmadığını belirten Establet ve Pascual, istisnâ örnekler dışında terekelerin genellikle kısa sürede kayda geçirebileceği görüşündedirler. Ancak makul görünen gerekçelerle ölümün kayıt tarihinden birkaç hafta önce gerçekleşmiş olabileceğini ifade ederken dahi emin olmadıkları anlaşılmaktadır. Bundan başka, çalışmada göz ardı edilen önemli bir nokta, mahkemenin üstlendiği miras meselesini tamamlayabilmesi için yaklaşık olarak ne kadar zamana ihtiyacı olduğudur. Tereke defterinin tanzim sürecini belirleyen metrukâtın satışı, alacakların tahsili, borçların ödenmesi ve mirasla ilgili çeşitli davaların görülmesi konularına temas etmeyen Establet ve Pascual, görevlilerin mirasın taksimi için varisler arasında yer alan zevcenin iddet süresini⁵⁵ bekleyebilecekleri ihtimaline dikkat çekmiştir⁵⁶.

⁵⁵ Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 46. İslâm Hukuku'na göre, kocasını kaybeden kadının ölüm iddeti olarak tanımlanan bekleme süresi ölümden itibaren dört ay on gündür (H. İbrahim Acar, "İddet", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI (2000), 466-471). Mirasçı eşin iddet süresinin beklenmesine dair ne incelenen tereke defterlerinde ne de görülebildiği kadarıyla İslâm Miras Hukuku alanında yazılmış kaynak ve araştırma eserlerinde bir bilgi vardır. Varsayalım ki mirasın paylaşılması ve tereke defterinin tanzimi için sözü edilen iddet müddeti bekleniyor olsun; bu durumda müddetin uzunluğuna binaen bu kaynak serisinin aylık ve mevsimsel ölüm oranlarının tespitinde kullanılamayacağını peşinen kabul etmek gerekir. Çünkü kadı sicillerinde kayıtlı terekelerin büyük kısmı, geride eşlerini mirasçı bırakmış erkeklere ait terekelerden oluşmaktadır. Diğer taraftan herhangi bir tereke defterinin tanziminin varislere mirasın dağıtılmasından sonra gerçekleşeceğini özellikle belirtmek gerekir. Kaldı ki terekenin taksim edilmesinin mazeretsiz geciktirilmesi hak sahiplerini mağdur edeceği için idarecilerin tepkisini çekecek bir durumdur. Anne karnındaki varislerin doğumu bile beklenmez, doğacak çocuğun kız evlada göre mirastan payı fazla olan (kız kardeşi varsa, onunkinin iki katı) erkek evlat olduğu varsayılarak, terekenin taksimi yapılırdı. Doğan çocuğun kız olması durumunda fazlalık olan kısım diğer varisler arasında (yeni durumda varisliği gündeme gelecek kişileri de dikkate alarak) tekrar paylaşılırdı.

⁵⁶ Establet - Pascual, *a.g.e.*, s. 45 vd. Şam şehrinin demografik durumunun değişiminde salgın hastalıklar ve kıtlığın etkisinin bazı yıllarda baskın olabileceği hakkında çıkarımlar

Tereke defterlerinde ölüm tarihlerinin belirtileceği 1850'li yılların öncesine ait terekelerin ölümle beraber ya da ölümü takip eden günlerde (birkaç hafta) kaleme alındığı kabulü ciddi tenkide muhtaçtır. Ölümle beraber miras meselesinin hemen mahkemeye geldiğini ve görevlilerin terekeyle ilgili bütün işlemleri çok hızlı hallettiğini varsaydığımızda bile hazırlanan ölüm istatistikleri kullanışlı görünmemektedir⁵⁷.

Tereke defterinin kayıt tarihi ile tereke sahibinin ölüm tarihi arasında bağ kurmanın zorluklarına⁵⁸ rağmen mevcut bilgilerden hareketle konu hakkında bir değerlendirme yapılabilir. İlk olarak, terekenin giriş bölümünde ölümün nasıl aktarıldığı üzerinde durmak gerekir. Birkaç satır uzunluğunda Arapça giriş bölümüne sahip erken dönem tereke defterlerinde, tereke sahibinin öldüğü (*mâte*) belirtilir; ancak ne zaman öldüğü hakkında herhangi bir bilgi verilmezdi. Terekenin giriş bölümünün Türkçeleştiği 1650'li yıllardan itibaren İstanbul askerî ve beledî kassamlıklarının düzenlediği tereke defterlerinde Müslümanlar için *bundan akdem vefât iden/fevt olan*, Gayrimüslimler için *bundan akdem hâlik(e) olan* tabirleri kullanılmaya başlanmış; fakat ölümün kaç gün önce meydana geldiği açıklanmamıştır⁵⁹. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi terekelerinin

kıymetlidir. Ancak ölüm oranlarının aylık ve mevsimsel dağılımına ilişkin aktarılan bulgu ve değerlendirmelerin dikkatli kullanılması lüzumludur.

⁵⁷ Kayıt tarihlerine dayalı demografik tahliller anlamlı bulgular olmaktan uzak görünmektedir. Sonbahar mevsiminde ölümlerin, yaz ve kış mevsimlerinden çok daha yüksek olmasının izahı kabil değildir. Öztürk'ün 1595-1668 yıllarını kapsayan 1.000 tereke defterine dayanarak verdiği başkente ay ay ölüm rakamlarını, mevsim odaklı tasnif ettiğimizde, ölümlerin %35'i sonbaharda, %24'ü yazın, %23 kışın ve %18'i ilkbaharda gerçekleşmiştir (Öztürk, *a.g.e.*, s. 132). 1463-1640 dönemi Bursa şehri için verilen rakamlar ve mevsimlerin sıralaması da benzerdir: %33 (sonbahar), %30 (yaz), %20 (kış), %17 (ilkbahar) (Özdeğer, *a.g.e.*, s. 25).

⁵⁸ Barkan, bu zorluğun farkında olmalıdır. Tetkik ettiği terekelerin dönemsel ve toplumsal kimlikler bağlamında dağılım oranlarını değerlendirirken, ölüm ve nüfusla alakalı saptamalar yapmamıştır. Tereke sahiplerinin toplumsal statülerine ve kayıt tarihlerine dikkatini yoğunlaştırmış ve "*bahis konusu[adet] kaydın senelere ve aylara göre erkek ve kadın olarak dağılımının*" sayısal dökümlerini hazırlamıştır. Yöntem bilim bakımından Barkan'ın konuyu ele alış tarzını diğerlerine nazaran daha uygun kabul edilebilir (Barkan, *Edirne Askerî Kassamı*, s. 81-82, 113-114, 160-161).

⁵⁹ Askerî kassamlığın sicillerine göre, terekenin giriş kısmının Türkçeleşmesi yaklaşık yirmi yıllık süreçte gerçekleşmiştir. Mahkemenin ilk üç sicilinde Türkçe girişe sahip tereke tespit edemedik. Dört, beş ve altı numaralı sicillerdeki terekelerin tamamına yakını Arapça olmakla beraber, ilki 1648 tarihli, giriş bölümü Türkçe olan az sayıda tereke de kaleme alınmıştır (KŞS, nr. 4, vr. 2b, 20a, 59a). Yedi numaralı sicilden (1671) itibaren tamamen

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

bir kısmında ölüm tarihlerinin yazılmaya başladığı tarih olan hicrî 1273 (1856-1857) yılına⁶⁰ kadar, tereke defterlerinde bu tabirlerden başka malumat yer almamıştır. Askerî kassamlık dışındaki mahkemelerde ise, 1875 yılına gelindiğinde bile ölüm tarihinin belirtilmesi nadirattan idi. Askerî kassamlıkta ölümün gün, ay ve yıl olarak kaydedilmesi de zamanla yerleşecek bir uygulamaydı.

Son derece az sayıdaki örnekler müstesna⁶¹, XIX. yüzyılın ikinci yarısından evvel kaleme alınmış tereke defterlerinde ölüm tarihi hakkında bilgi bulunmadığı için, kayıt tarihlerini ölüm tarihi kabul ederek şehirlerin demografik yapısıyla ilgili çeşitli analizler yapmanın taşıdığı risklerin farkında olunması gerekmektedir. Ölüm olgusunun demografik açıdan araştırılmasında tereke kayıtları önemlidir. Fakat tereke defterlerinin ölümden yaklaşık olarak kaç gün sonra kaleme alındığı sorusu yanıtlanmadan, diğer bir ifadeyle kayıt tarihlerinin ölüm tarihlerine dönüştürülmesiyle alakalı makul, kabul edilebilir bir öneri ortaya koymadan terekelerin bu şekilde kullanımı yanlış sonuçlara götürebilir. Tahiri mucip addedilmeyen terekelerin paylaşılmasını mahkemeden talep eden varisler, ölümden aylar sonra görevlilere başvurmuş olabilirler. Sicillerdeki terekelerin büyük çoğunluğunu teşkil eden mahkemelerin zorunlu olarak baktığı miras paylaşımı ise, muhtemelen ölümü takip eden günlerde/haftalarda mahkemeye intikal ediyordu; lakin bunlar arasında dahi mahkeme süreci geç başlayanların olmadığını iddia edemeyiz. Her hâlükârda kişinin hayatta olmadığına dair katî olarak karar verilmesi lüzumluydu ki sonunda tereke defteri tanzim edilecek süreç başlayabilirdi. Hâlbuki mukim

Türkçe tereke defterleri söz konusudur. Beledî kassamlığın ilk sicilinin (1655-1662) dili Arapçaydı. İkincisinden itibaren (1660-1665) ise, Türkçe yazılmış tereke defterleri sicildeki kayıtların tamamını oluşturuyordu.

⁶⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1273 tarihli tereke defterlerinin bulunduğu Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nin 1723 ve 1725 numaralı sicilleri, ölüm tarihini içeren nispeten çok sayıda tereke defteriyle, bu konuda ilk olma özelliğine sahiptirler.

⁶¹ Ölüm tarihlerinin belirtilmesinin kesinlikle nadir olduğu dönemlerde, kâtiplerin tereke sahibinin bir gün veya üç sene önce öldüğünü aktarması, ölümlerle mirasın taksimi arasındaki sürenin olağan dışılığından kaynaklanmış olmalıdır. Şeyhülislâmın ölüm tarihi yazılmakzen sıradan bir tütüncününün kaydedilmiş olmasını başka türlü izah etmek mümkün görünmüyor.

olduğu şehir dışında vefat edenlerin ölüm haberleri bile varislerine ancak aylar sonra ulaşmış olmalıdır⁶².

Tezimizin 1280 dönemi (1863-1864) örneklem grubu içinde yer alan terekelerden, kayıt tarihinin yanı sıra ölüm tarihlerini de içerenlerin dökümü aşağıda çıkarılmıştır. Tablo 2'deki veriler, tereke defterlerinin ölümden aylar sonra kaleme alınabildiğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde hazırlanmış terekelerle ilgili nizamnamelerde⁶³ mahkeme sürecinin üç ayı geçmemesine vurgu yapıldığına göre, ölüm ile kayıt tarihleri arasındaki uzun süreli farklar mahkemeye ölümden çok sonra intikal etmiş davalarla ilgili olmalıdır. Gerek terekelerin tahrir ve taksim sürecinde yapılması lüzumlu işlemleri gerekse kayıt ve ölüm tarihlerinin birlikte verildiği örnekleri dikkate alarak ortalama bir terekede ölüm ile kayıt tarihleri arasında yaklaşık olarak bir-iki aylık zaman farkının bulunduğunu kabul edebiliriz.

⁶² İncelediğimiz terekeler arasında, herhangi bir sebeple İstanbul dışındayken vefat edenlerinki de vardı. Sayıları az olmakla beraber, hac yolculuğu esnasında, sefer sırasında, ticaret veya başka amaçlarla seyahat ederken ölenleri bu grupta değerlendirebiliriz; birkaç örnek için bkz. BŞS, nr. 52, vr. 88a-b; EŞS, nr. 511, vr. 58b; GŞS, nr. 472, vr. 50b-51a; ÜŞS, nr. 597, vr. 17a. Öztürk, tereke sahiplerini vefat yer ve şekillerine göre sınıflandırarak tablo halinde sayısal bilgilerini paylaşmıştır. Bin tereke defterinin %6'sı İstanbul dışında (başka açıklama yok), %5,1'i Girit'te, %2,1'i seferde, %1,7'si hac yolculuğunda, %0,3'ü gaib iken vefat edenlere aitti (Öztürk, *a.g.e.*, s. 137). Bu özellikteki tereke sahiplerinin ölüm tarihleriyle terekelerinin kayıt tarihleri arasında aylarca fark olduğunu ve bu farkın, en başta, ölümün çok sonradan anlaşılmasından kaynaklandığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

⁶³ Bkz. dipnot 49.

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

Tablo 2						
1280 Dönemi (1863-1865) Terekelerine Göre Ölüm ve Tereke Kayıt Tarihleri						
Sicil Künye	Varak Nr	Tereke Sahibi	Mesleği / Eşinin veya Babasının Mesleği	Ölüm Tarihi	Terekenin Kayıt Tarihi	Ölüm ile Kayıt Tarihi Arasındaki Gün Farkı
KŞS, nr.1790	29a-30a	Es-Seyyid Mehmed Tahir Efendi	Rumeli Kazaskeri	3 Z 1281	24 Z 1281	21
KŞS, nr.1785	14a-15a	Mîr Hâfız Mustafa İzzet Ef.	Haremeyn Payelülâlerden	5 RA 1280	29 B 1280	142
KŞS, nr.1790	19b-21a	Es-Seyyid el-Hac Hüseyin Hayri Efendi	Müderris-i Kirâmdan	22 Ş 1282	16 ZA 1282	82
KŞS, nr.1790	23a-24b	Afyonûzâde es-Seyyid el-Hac Mehmed Şekeri Efendi	İmam-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyârî	5 L 1281	9 M 1282	93
KŞS, nr.1785	31a-32a	Burusevî Ahmed Ataullah Efendi	Müderris-i Kirâmdan	12 Ş 1280	23 L 1280	69
EŞS, nr.506	46b-47a	Es-Seyyid el-Hac Ahmed Rafet Bey	Vakıf Mütevellisi	8 ay önce	15 R 1289	8 Ay
KŞS, nr.1785	28b-29a	İspirli Ali Efendi	Müderris-i Kirâmdan	25 M 1281	24 S 1281	29
BŞS, nr.52	88ab	Mehmed Rakım Efendi	Nevvâbdan	24 Ş 1286	25 RA 1292	6 Sene
KŞS, nr.1785	35b-36b	Es-Seyyid Ahmed Atika Bey	Mekteb-i Harbiye-i Şahane Şakirdânı	11 M 1281	7 S 1281	26
GŞS, nr.832	6b-7a	Mahmud Ragıb Paşa		1 B 1280	20 Ş 1280	49
KŞS, nr.1785	69b-70b	Mehmed Muhtar Bey	Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Azası	1278	18 C 1281	3 Sene
KŞS, nr.1785	72b-73b	El-Hac Mehmed Nuri Efendi	Saray-ı Cedid Matbah-ı Amire Katibi	7 ZA 1280	29 ZA 1280	22
KŞS, nr.1785	76b-77a	Es-Seyyid Abdülhalim Ef.	İstanbul Emtia Gümrüğü Tahrirat Müdürü	2 CA 1281	29 CA 1281	27
KŞS, nr.1779	30a-b	Abdürrezzak Bahir Efendi	Dahiliye Kâtibi	2 N 1276	15 ZA 1279	3 Sene
KŞS, nr.1790	11a-b	Es-Seyyid Ahmed Paşa	Asâkir-i Bahriye Feriki	29 L 1282	15 Z 1282	45
KŞS, nr.1785	4a-b	Mehmed Tahir Efendi	Kapu Çukadârı	8 B 1280	10 Ş 1280	31

FATİH BOZKURT

Sicil Künye	Varak Nr	Tereke Sahibi	Mesleği / Eşinin veya Babasının Mesleği	Ölüm Tarihi	Terekenin Kayıt Tarihi	Ölüm ile Kayıt Tarihi Arasındaki Gün Farkı
KŞS, nr.1790	5b-6b	Es-Seyyid el-Hac Hasan Hakkı Efendi	Emtia Gümrüğü Kâtibi	11 RA 1282	28 Ş 1282	165
KŞS, nr.1791	44b	Fatma Hanım	Eşi Müderris-i Kirâmdan	8 R 1282	9 N 1282	148
KŞS, nr.1779	73b-74a	Şerife Naima Hanım	Babası Sadr-ı Vâlâ- yı Rumeli Reisi, Kocası Müdür	11 B 1279	27 Ş 1279	45
KŞS, nr.1791	37a-b	Fatma Zehra Hanım	Eşi Enderûn-ı Hümâyûn Hocalarından	28 CA 1282	27 L 1282	148
KŞS, nr.1779	61b-63b	Şerife Seher Hanım	Babası Mehmed Hasib Paşa, Kocası Mehmed Şevket Paşa	21 Z 1279	23 M 1280	32
KŞS, nr.1790	66b-67a	Fatma Zehra Hanım	Eşi Hâlen Canik Mutasarrıfı	17 L 1281	30 ZA 1281	42
KŞS, nr.1785	87b-88a	Rukiyye Fitnat Hanım	Eşi Maliye Hazinesi Kâtiplerinden	Evâil-i Z 1280	9 C 1281	6 Ay
KŞS, nr.1785	29ab	Şerife Fatma Zehra Hanım	Eşi Askeri Nizamiye Kâtiplerinden	24 L 1280	27 S 1281	121
EŞS, nr.511	33b-34a	Fatma Zehra Hanım	Eşi Zabtiye Kâtiplerinden	1277	2 M 1282	5 Sene
KŞS, nr.1790	34b-35a	Fatma Hanım	Eşi Tobhane-yi Amire Yüzbaşılardan	4 Ş 1282	21 L 1282	75
KŞS, nr.1791	10a-b	Hocalu Artin	Avrupa Tüccarından	9 RA 1282	19 C 1282	99
KŞS, nr.1790	63b-64b	Kerupe	Bezzazistamı Ağa Çırağı	7 L 1281	11 ZA 1281	33
KŞS, nr.1791	51b	Nikogor	Yazıcı	10 RA 1282	6 CA 1282	55
KŞS, nr.1785	41b	Zerona?		2 ZA 1279	19 M 1281	13 Ay
KŞS, nr.1791	87b	Elniko		15 Ş 1281	15 S 1282	6 Ay

TEREKE DEFTERLERİ VE OSMANLI DEMOGRAFİ ARAŞTIRMALARI

Sonuç olarak, tereke defterleri mahkemelere intikal etmiş miras paylaşımları çerçevesinde, toplumun temel birimi olan aile hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Aile ölçeğinde Osmanlı toplumunun demografik özelliklerinin araştırılmasında terekelerin kaynak olarak yeri ve önemi yadsınamaz; ancak kaydı tutulan örnekler bağlamında son derece güvenilir vesika niteliğine sahip olsalar da Osmanlı toplumunda mevcut aile tiplerini nispeten eşit temsil etme noktasında tereke defterleri ciddi zaafı taşımaktadır. Aile tipi tabirini, sosyo-ekonomik ve kültürel değerlerin biçimlendirdiği, toplumsal grupların tercih ve tutumlarını dikkate alan sosyolojik bir terim manasında kullanmıyorum. Aile tipi kavramıyla biyolojik açıdan gelişimini belli düzeyde tamamlamış ya da tamamlayamamış aileleri kastediyorum. Tereke sahiplerinin ve varislerinin toplumsal kimlikleri (Müslüman-Gayrimüslim, askerî-reaya, kadın-erkek, zengin-orta halli-fakir) farklı da olsa mahkeme sicillerinde tescil edilmiş tereke defterlerinin önemli kısmı eşlerden birinin ölümüyle gelişimi yarım kalmış ailelere aittir. Osmanlı uygulamasında *tahriri mucib* addedilen ve zorunlu olarak mahkemeye gelen bu tür miras paylaşımları, günümüze ulaşmış terekelerin büyük çoğunluğunu meydana getirmektedir. Görülebildiği kadarıyla, imparatorluğun her döneminde zorunlu olarak kaydı tutulan terekelerin başında küçük yaşta çocukların (yetimlerin) mirasçı olduğu, nispeten genç yaşta hayatını tamamlamış anne ve babalara ait terekeler gelmektedir. Bu özellikteki terekelerin bütün kayıtlar içindeki payının, imparatorluğun farklı şehir ve dönemlerine ait sicillere göre, en az %50-60 olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki Osmanlı toplumunda bu özellikteki ailelerin, yani ebeveynlerden birinin genç yaşta öldüğü ailelerin, sayısal olarak aynı oranda olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Zira zorunluluk olmadığı için miras taksimini mahkemeye intikal ettirmeyip kendi aralarında çözen ailelerin veya aile gruplarının mahkeme kayıtlarında daha az temsil edildiği açıktır. Bu ayrıntıya dikkat etmeksizin Osmanlı ailesinin demografik yapısı üzerine yapılan çalışmalarda aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 2 ile 3 arasında tespit edilmektedir. Osmanlı ailesi hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için mümkün mertebe belli düzede biyolojik olgunluğa ulaşmış ailelere ait terekelere öncelik verilmesi önemlidir. Ayrıca, İslâm miras hukukuna göre belirlenen varisleri içeren tereke defterleri, akrabalık bağlarını eksiksiz aktarmak gibi bir özelliğe sahip olmadığından Osmanlı

FATİH BOZKURT

toplumunda büyük aile ya da çekirdek aile olgusunun araştırılmasında yeterli değildir. Son olarak, ölüm oranlarının aylık ve mevsimsel olarak analizinde terekelerdeki kayıt tarihlerinin uygun veriler olmadığı söylenmelidir.

Abstract

**THE TEREKE REGISTERS AND THE RESEARCHES OF
OTTOMAN DEMOGRAPHY**

The population censuses in the Ottoman State were taken in the 19th century at the meaning of modern. Therefore apart from the last period, the researches related with the demographic structure of the Ottoman society were depended on inevitable the sources gave information about demography indirectly. The tax and tereke registers (tahrir ve tereke defterleri) are partly authentic and useful two important sources collection about this subject. Although, the tax registers, predicted on the houses of tax payer, quote the number of total houses belong cities and regions of them, they don't give any information the numeric size of families and its other demographic features. The tereke registers, valuable document in the history of the Ottoman family's researches, are the foremost sources of the demographic studies focus on family, by containing of different historical data. In this article, the using of the tereke registers on the demographic researches is argued, and the truth and extent of data especially related with family is emphasized.

Keywords: Tereke Registers, Demography, the Ottoman Family, Istanbul.